

graven naar macht

Bert Schijf

Graven naar Macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie. H.M. Helmers, R.J. Mokken, R.C. Plijters en F.N. Stokman, m.m.v. Jac. M. Anthonisse. Van Gennep, Amsterdam 1975.

De vraag wie in een bepaalde maatschappij de macht hebben is al heel oud. In de sociale wetenschappen van de laatste honderd jaar is naar aanleiding van deze vraag veel onderzoek gedaan. Veel van dit onderzoek valt in één van de volgende twee categorieën onder te brengen. In de ene categorie valt dat soort onderzoek dat gericht is op de invloedrijke personen in een samenleving. Daarbij komen dan vragen aan de orde als: wie behoren er tot een elite, bestaat er één samenhangende elite of zijn er juist elkaar beconcurrerende elites, hoe worden nieuwe leden van een elite gerecruteerd. Het onderzoek is dus sterk op personen gericht en het zijn de belangen van deze personen die bij hun gebruik van macht de belangrijkste rol spelen.

In de tweede categorie vallen onderzoeken die meer institutioneel gericht zijn. Hierbij wordt meer gelet op de macht van industrieën, financieringsinstellingen, het staatsapparaat of, veel recenter, de multinationals. Welk soort instellingen de meeste macht hebben is hier een belangrijke vraag. Voor beide categorieën is de verwevenheid van personen of instellingen een belangrijk onderwerp voor onderzoek.

In het verleden hebben mensen als Marx, Hilferding, Jeidels en in Nederland de sociaal-democraat Wibaut zich vooral met institutioneel onderzoek beziggehouden. Moderne radicaal georiënteerde onderzoekers als C. Wright Mills in *The Power Elite*, 1956, en G. William Domhoff in o.a. *The Higher Circles* uit 1970, hebben onderzoek gedaan dat meer in de eerste categorie thuis hoort.

Een onderzoek dat in de tweede categorie valt is in het boek *Graven naar macht* gepubliceerd. Dit soort onderzoek is in het verleden, maar ook heel recent, vaker gedaan. *Graven naar Macht* is echter het meest omvangrijke en systematische onderzoek dat ooit voor een bepaalde economie (in dit geval de Nederlandse) is uitgevoerd. Enige onderzoeken uit het verleden zullen nog ter sprake komen. Als meest recent ander voorbeeld van dit soort onderzoek valt het werk van Sonquist en Koenig (1) te noemen.

In hun onderzoek wordt de Amerikaanse economie onder de loep genomen. Dit Amerikaanse onderzoek, dat bij mijn weten geheel onafhankelijk van het Nederlandse is gedaan en daarmee het zoveelste voorbeeld van onderzoek dat "in de lucht zit" is, is heel opmerkelijk omdat er van dezelfde analysetechniek gebruik wordt gemaakt als bij het Nederlandse. Deze analysetechniek is gebaseerd op de grafentheorie en wordt vaak netwerk-analyse genoemd. Netwerkanalyse werd voor deze twee onderzoeken in de sociale wetenschappen voornamelijk gebruikt bij sociometrisch onderzoek in kleine groepen. Ook in de culturele anthropologie speelt het een rol, maar daar is het gebruik van netwerkanalyse veel intuïtiever.

II

Het verschijnen van het boek *Graven naar Macht* biedt een goede gelegenheid om iets meer over de achtergronden van het onderzoek te vertellen. Het onderzoek is in 1970 als een doctoraal projectgroep begonnen en heeft pas in de loop van een paar jaar de uitgebreidheid en systematiek van het uiteindelijke verslag gekregen. Alle auteurs zijn of waren betrokken bij de afdeling Methoden en Technieken van de Subfaculteit voor Wetenschap der Politiek van de Universiteit van Amsterdam. Hun verbondenheid met de afdeling loopt van hoogleraar tot bijvakstudent. Ook een groot deel van de doctoraalstudenten, aan wie het boek is opgedragen, volgde of als specialisatie of als bijvak het onderwijs van deze afdeling. Dat een onderzoek waarvan men toch moeilijk de maatschappelijke relevantie kan ontkennen door een zó eenzijdig samengesteld gezelschap is verricht, moet voor sommige mensen een teleurstelling zijn. Al weer enige jaren wordt door sommige methodologen het credo van "Abandoning Methods" verkondigd. Het in *Graven naar Macht* gepubliceerde onderzoek is echter juist sterk geïnspireerd door het toepassen en ontwikkelen van nieuwe analyse- en onderzoekstechnieken. De methodologen die daarentegen menen dat het aan een onderzoekstechnische belangstelling blijven vasthouden verwerpelijk is, vallen niet op door het vele empirische onderzoek dat ze doen. Hun aandacht is verschoven naar allerlei filosofische problemen. Een opmerkelijke ontwikkeling bij mensen die zich toch in de eerste plaats met sociale wetenschappen bezig houden.

Ook is er de kritiek van veel studenten op de volgens hen sterviele onderzoekstechnieken. Maar misschien is een deel van hun kritiek terug te brengen op het feit dat men deze technieken vaak moet bestuderen op een moment dat men er het nut niet van kan inzien. Veel kennis wordt dan als ballast in het geheugen opgeslagen en prompt weer vergeten. Dat juist om deze kritiek te ondervangen een afdeling Methoden en Technieken zelf onderzoek (of de samenwerking met anderen) op gang moet brengen, is een opvatting die niet overall als vanzelfsprekend wordt geëffectueerd.

Het opmerkelijke van een studie als *Graven naar Macht* is dat een aantal van de bovenstaande vliegen in één klap wordt ge-

vangen. Er is belangrijk onderzoek verricht, een aantal studenten heeft de kans gekregen om iets van onderzoekstechnieken in een onderzoek te leren en er is gewerkt aan de ontwikkeling van nieuwe analysetechnieken. Bij het laatste hoort ook de ontwikkeling van een verzameling computerprogramma's voor het uitvoeren van de analyses. Het belang van deze ogenschijnlijk zuiver technische ontwikkeling (die dat niet is omdat het ontwikkelen van een programma tevens een zeer scherp formuleren van een analyseopzet vereist) valt moeilijk te overschatten. De meeste uitgevoerde analyses zijn eenvoudig genoeg maar veel te tijdrovend om met de hand uittevoeren.

Aanleiding tot het onderzoek was een uitspraak van Mertens in 1968. Mertens beweerde dat er in het economische bestel van Nederland sprake was van een lijnenspel. Er zouden twee honderd personen zijn die de economie in hand hebben en elkaar regelmatig in verschillende organen ontmoeten. Volgens de schrijvers van *Graven naar Macht* is dit een onjuist uitgangspunt. Personen hebben geen invloed zonder de institutionele basis van de organisaties waar ze lid van zijn. Personen krijgen invloed doordat ze deel uitmaken van een netwerk van elkaar beïnvloedende actoren. Dit is voor iedereen die bekend is met het werk van Elias een bekend geluid. Volgens Elias is de macht van mensen immers alleen te begrijpen vanuit de vervlechtingverbanden waar die mensen deel van uitmaken. Elias bedient zich echter bij zijn redenering van een nogal onhandige beeldspraak door de onderlinge relaties te vergelijken met de valenties van molekulen. In *Graven naar Macht* nemen mensen een ondergeschikte plaats in. Het zijn weliswaar mensen die de lijnen leggen tussen de verschillende instellingen, maar ze zijn als zodanig makkelijk vervangbaar. In *Graven naar Macht* gaat het in de eerste plaats om datgene dat door die mensen wordt verbonden en wordt er geen aandacht besteed aan individuele verschillen tussen deze personen. Natuurlijk zal er niet ontkend worden dat mensen onderling verschillen in hun bekwaamheid om macht voor persoonlijke of institutionele doeleinden te gebruiken, maar dat is niet het thema van het onderzoek. Het onderzoek draait om de vraag welke instellingen opvallend veel relaties onderhouden met welke andere instellingen. Deze relaties komen zoals gezegd tot stand wanneer personen, die dan lijnendragers worden genoemd, in meer dan één instelling een functie hebben.

III

Zoals vaker voorkomt is ook bij dit onderzoek pas gedeeltelijk achteraf gebleken dat er al eerder soortgelijke onderzoekingen waren geweest. Twee onderzoekingen, hoewel veel primitiever, zijn het noemen waard. In de eerste plaats is dit het onderzoekje van Baruch in zijn boek *Grote macht in een klein land*. Dit boek stamt uit 1962 en beschrijft de relaties tussen een aantal Nederlandse bedrijven via gedeelde benoemingen en familie-relaties. Veel ouder is de studie van Jeidels *Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie*. In dit boek uit 1905 beschrijft

Jeidels o.a. de relaties tussen zes Berlijnse banken en een aantal industrieën. Deze relaties komen door gedeelde benoemingen in de Raden van Commissarissen tot stand. Dit onderzoek is herhaaldelijk aangehaald. Zo wordt Jeidels onderzoek door Lenin in zijn boek *Imperialisme als hoogste stadium* uit 1917 geciteerd. In 1913 had Wibaut er in *De Nieuwe Tijd* al twee artikelen aan gewijd en het onderzoek voor een aantal Nederlandse banken herhaald. Het boek van Jeidels was echter in de vergetelheid geraakt, wellicht omdat veel mensen geen voetnoten lezen of misschien ook wel omdat er in de sociale wetenschappen nauwelijks sprake is van een cumulatieve ontwikkeling van kennis.

Deze oude studies zijn echter niet alleen aardig omdat ze laten zien dat er al eerder onderzoek naar de vervlechting van het bedrijfsleven is gedaan. Ze zijn ook interessant om hun uitkomsten. Ze laten iets zien van de stabiliteit van dit soort vervlechtingen. Ook in deze oude onderzoekingen wordt namelijk een grote samenhang tussen banken en productiebedrijven geconstateerd.

Over de relaties tussen banken onderling nog het volgende. Eén van de oprichters van de Amsterdamse Bank in 1872 is de Rotterdamse Bank. Deze twee banken vormen samen de in het netwerk van 1969 zo centrale AMRO-Bank. Ook de bank Mees en Zoonen, één van de latere deelnemers aan de fusie Mees en Hope, behoorde tot de oprichters. Deze twee oprichters zijn ook vertegenwoordigd in de Raad van Toezicht van de Amsterdamse Bank (2). Wanneer deze relaties zijn beëindigd weet ik niet, maar in de netwerken van 1960 en 1964 komen ze in ieder geval niet voor. Opmerkelijk omdat niet lang daarna de fusie tussen Amsterdamse en Rotterdamse Bank plaatsvindt. De op handen zijnde financiële fusies in de zestiger jaren, behalve de AMRO, o.a. ook nog de ABN en Mees en Hope, worden niet weerspiegeld in gedeelde benoemingen tussen de desbetreffende fusiecomponenten (behalve bij Mees en Hope), zoals één van de auteurs van *Graven naar Macht* al eerder had geconstateerd (3). Verder historisch onderzoek zou misschien antwoord kunnen geven op de vraag waarom en wanneer de banken onafhankelijk van elkaar raken. Dit historisch onderzoek zou ook meer inzicht kunnen geven in de dynamiek van de gevonden netwerken. Bij dit onderzoek zou grappig genoeg weer gebruik kunnen worden gemaakt van bronnen die ook al door Wibaut zijn gebruikt.

IV

In *Graven naar Macht* komen drie onderwerpen aan de orde. In de eerste plaats een theoretische beschouwing over macht en invloed en de manieren waarop deze in de politicologie zijn onderzocht: daarna volgt een korte uiteenzetting over de grafentheorie en de mogelijkheid om deze theorie toe te passen bij het analyseren van invloedsrelaties. Het derde en meest omvangrijke deel vormt het eigenlijke verslag van het onderzoek en de uitkomsten.

Allereerst nog een opmerking over het onderwerp: de kern van de Nederlandse economie. In de politicologie zou het bestuderen van macht uiteraard een centraal thema behoren te zijn. Toch is er in de politicologie van de laatste dertig jaar meer aandacht geweest voor onderzoek dat korthedshalve verkiezingsonderzoek kan worden genoemd. In dit soort onderzoek wordt voornamelijk aandacht besteed aan politieke attitudes en factoren die het gedrag van kiezers bepalen. Met het gebruik van macht heeft dat niet zo veel te maken. Voor zover er onderzoek naar macht en invloed werd gedaan bleef dit beperkt tot macht in formele overheidsorganen op lokaal en nationaal niveau. Pas vrij recent is er door een bredere opvatting over het studieobject van de politicologie meer aandacht gekomen voor de invloed en macht van organisaties die buiten de besluitvormingsorganen van de parlementaire democratie vallen. Het hier besproken onderzoek is een voorbeeld van deze verbrede belangstelling in de politicologie.

In *Graven naar Macht* wordt macht niet omschreven als een eigenschap van bepaalde personen, maar als een *vermogen* dat in een relationeel kader ontstaat. "Politieke macht is het vermogen van actoren (personen, groepen of instellingen) om een samenstel van gedrags- of keuzealternatieven van andere actoren geheel of gedeeltelijk vast te leggen of te veranderen" (p. 37). Invloed wordt omschreven als "het vermogen om het gedrag of de keuze van andere actoren binnen een voor die actoren beschikbaar samenstel van gedrags- of keuzealternatieven te bepalen". (p. 37). Dit positionele uitgangspunt heeft natuurlijk belangrijke consequenties voor het onderzoek naar macht. Het oordeel over iemands macht hangt af van zijn positie binnen het netwerk. Twee andere in de politicologie bekende methodes voor het onderzoek naar macht zijn de reputatie- en decisiemethode.

Bij de eerste vraagt men een aantal beoordelaars wie volgens hen de grote macht hebben in een bepaalde gemeenschap. Deze methode gaat terug op Hunter's beroemde studie *Community power structure, a study of decisionmakers* uit 1953. De decisiemethode gaat terug op Dahl's, eveneens klassieke, studie *Who Governs?* uit 1961. Bij deze methode wordt gekeken naar de participatie en invloed van bepaalde personen op belangrijke besluiten. Allebei de methodes zijn sterk personalistisch, d.w.z. er wordt weinig gelet op datgene waaraan die personen hun macht en invloed ontleen. Alle drie de methodes kunnen worden opgevat als onderzoeksstrategieën voor onderzoek naar macht. Ze sluiten elkaar niet uit, maar leveren wel onderling verschillende uitkomsten op zoals Freeman, e.a. in een vergelijkende studie naar lokaal leiderschap constateerden (4). Een opvallende uitkomst van hun onderzoek is dat personen die door de reputatiemethode zijn opgespoord vaak aan het hoofd blijken te staan van een grote organisatie en hun reputatie aan de positie van deze organisatie ontleen. Toch zijn deze personen niet de meest actieve deelnemers aan allerlei soorten beslissingen. Volgens Freeman e.a. gebruiken zij hun invloed indirect doordat zij de mogelijkheid hebben om op grond van hun positie ondergeschikten toegang te

verschaffen tot de belangrijke besluitvormingsorganen. Dat ze dit doen blijkt uit een ander resultaat van het onderzoek. De actieve deelnemers aan beslissingen, die zijn opgespoord door de decisiemethode, blijken vaak overheidsfunctionarissen of werknemers van grote organisaties te zijn en wel die organisaties waarvan de leiders vaak via de reputatiemethode zijn aangewezen als de machtigen van de gemeenschap.

In een volgend hoofdstuk worden de analysetechnieken beschreven. De technieken die gebruikt worden om de gevonden netwerken te analyseren zijn gebaseerd op de grafentheorie, een kwalitatief soort wiskunde dat zich bezig houdt met onderzoek van abstracte objecten die gekenmerkt worden door twee soorten elementen: lijnen en punten. De hier gebruikte principes zijn erg simpel, maar ook erg verhelderend voor een inzicht in de samenhang van een netwerk. Om een netwerk te kunnen beschrijven worden een paar maten voor de *dichtheid* van een netwerk ontwikkeld. Deze zijn gebaseerd op het principe van mogelijke en feitelijke burenerelaties tussen punten. Daarnaast is er ook een index voor de *centraliteit* van punten ontwikkeld.

De lijnen en punten uit de grafentheorie worden in het onderzoek geïnterpreteerd als instellingen (punten) en lijnendragers (lijnen). Vanuit de grafentheorie gezien is er natuurlijk niets tegen de omgekeerde interpretatie. In eliteonderzoek dat zich richt op de samenhang van een elite en haar gevoel van saamhorigheid zou die omgekeerde interpretatie goed gebruikt kunnen worden. Iemand als Domhoff, die overigens geen formeel gebruik maakt van netwerkanalyse, besteedt grote aandacht aan allerlei organisaties of clubs waar de leden van de elite elkaar steeds weer ontmoeten.

In de grafentheorie kan men spreken van gerichte lijnen. Dat zijn lijnen die van een punt uitgaan en door een ander punt worden ontvangen. Binnen het onderzoek zou dit kunnen worden geïnterpreteerd als de invloed van het ene punt (instelling) op het andere punt. De schrijvers zien van deze formele mogelijkheid af.

Na deze inleidende theoretische hoofdstukken wordt er een beschrijving gegeven van de bedrijven en overheidsinstellingen die zijn onderzocht.

Via een gewogen index, waarbij het gemiddelde loon, aantal werknemers en geïnvesteerd vermogen een rol spelen, zijn de grootste bedrijven in Nederland gekozen. Hierbij speelde een belangrijke beperking een rol. Het is geloof ik Cicourel die eens heeft opgemerkt dat men voor onderzoek naar macht zelf macht moet bezitten. Ook bij dit onderzoek heeft een gebrek aan macht de onderzoekers parten gespeeld. Gegevens over besloten vennootschappen waren niet te achterhalen en bij de financiële bedrijven konden de pensioenfondsen niet worden opgenomen omdat de gegevens te versnipperd zijn en de Verzekeringskamer weigerde ze te verstrekken.

Bij de overheid heeft men gebruik gemaakt van gegevens zoals die in de Staatsalmanak ieder jaar worden gepubliceerd. Hier

was het echter weer onmogelijk om na te gaan of de opgenomen commissies al of niet actief waren en of er misschien nog ander overleg bestaat.

Uiteindelijk zijn er voor 64 productiebedrijven de namen van directeuren en commissarissen uit de jaarverslagen overgenomen, (zelfs het te pakken krijgen van zo iets eenvoudigs is zeer tijdrovend), daarnaast werden soortgelijke gegevens verzameld voor 22 financiële bedrijven, een aantal wat later is uitgebreid met nog eens 30.

Het grootste deel van het boek wordt verder besteed aan het beschrijven van de gevonden netwerken in 1969, het jaar waarover de gegevens zijn verzameld. De netwerken worden opgesplitst naar relaties binnen het gehele bedrijfsleven, relaties tussen financiële en overige bedrijven, relaties tussen bedrijfsleven en overheid en relaties van de SER met zowel de overheid als het bedrijfsleven.

Op grond van de bevindingen, nl. een opvallende centraliteit van een aantal grote banken, de AMRO en de ABN, wordt het gevonden netwerk voor het bedrijfsleven geïnterpreteerd als een netwerk dat te maken heeft met kapitaalverschaffing vanuit de banken naar de overige bedrijven. Deze interpretatie wordt bevestigd in een deelonderzoek naar de stabiliteit van het gevonden netwerk. Hiervoor wordt niet alleen het netwerk in 1969 bekeken maar ook dat in de jaar 1960 en 1964. Ook in deze netwerken hebben de banken een centrale positie. Bovendien blijkt dat bij de vervanging van lijndragers dit veel systematischer gebeurt bij de relaties tussen de banken en de productiebedrijven dan bij de productiebedrijven onderling.

Een geheel ander netwerk wordt er gevonden bij het onderzoek naar deelnemingsrelaties. Dat netwerk hangt veel meer samen met de samenwerking (joint ventures) op deelterreinen tussen de bedrijven.

Bij het onderzoek naar de relaties tussen bedrijven en de overheid kan worden geconcludeerd dat alle in het onderzoek opgenomen bedrijven een ruime toegang hebben tot alle beleidsgebieden die voor hen van belang zijn. De schrijvers stellen hierbij de vraag of nu de overheid het bedrijfsleven controleert, het bedrijfsleven de overheid of dat er sprake is van een wederzijdse controle. Deze vraag kan in het onderzoek helaas niet worden beantwoord.

Bij de SER blijkt ook weer dat juist met die departementen waaraan de meeste adviezen worden verstrekt, economische en sociale zaken, ook de meeste relaties bestaan.

Tenslotte worden in een appendix toch nog eens alle namen van lijndragers en hun functies genoemd, maar geheel in overeenstemming met de institutionele aanpak van het boek zal ik geen namen noemen (Prins Bernhard staat er overigens wel bij).

Is, zo kan men zich aan het eind van dit dikke boek (zo'n 480 bladzijde) afvragen, hiermee de macht van het bedrijfsleven in Nederland blootgelegd? Ik betwijfel het. Zeker, positieve punten genoeg. Men kan twisten over de juistheid van de titel *Graven naar Macht* (de verleiding van de woordspeling zal te groot zijn geweest), maar er is toch op z'n minste een geraamte blootgelegd. De uitgebreidheid van het onderzoek valt alleen maar de loven, er is een congres over het onderwerp geweest en er hebben stukken over in de krant gestaan zodat zelfs een grote twijfelaar aan het nut van de sociale wetenschappen, als Karel van het Reve, misschien enigszins tevreden zou zijn gesteld. Maar toch, "hoe doen ze het, met wie en hoe vaak" dat is wat we eigenlijk willen weten en daarop wordt geen antwoord gegeven. De auteurs kunnen deze kritiek natuurlijk ondervangen, ze definiëren macht als een *vermogen* en tonen tevens aan dat commissarissen een aantal belangrijke bevoegdheden hebben. Door het blootleggen van een structuur, en dat niet op een of andere bij sociale wetenschappers zo geliefde vage manier maar in termen van netwerken, komen tevens een aantal knooppunten van macht tevoorschijn. Deze knooppunten zijn niet langer te ontkennen en ook de verdere verwechting van het bedrijfsleven is voor eens en altijd duidelijk gemaakt.

Bij vroegere reacties op een eerder verschenen rapport werd door leden van het bedrijfsleven steeds opgemerkt dat het bedrijfsleven aan handen en voeten gebonden is en maar weinig macht kan gebruiken. Deze opmerkingen zullen niet door iedereen worden geloofd.

Door de beperking tot bedrijven in Nederland (ieder onderzoek moet zich nu eenmaal ergens beperken) valt de mogelijke macht van de multinationals uit de boot. Opvallend in het onderzoek is dat de opgenomen Nederlandse multinationals, Philips, Unilever en Shell een weinig centrale positie in het netwerk hebben. Dit is volgens de auteurs ook niet te verwachten. Voor hun kapitaalverschaffing zullen deze grote bedrijven veel internationaler zijn georiënteerd. Toch zou dat kunnen betekenen dat multinationals een nog ongrijpbaarder invloed in Nederland hebben dan de geheel Nederlandse bedrijven.

Recent is van marxistische zijde veel kritiek op het onderzoek uitgeoefend (5). Deze kritiek, die verreweg de meest interessante is, richt zich op het ontbreken van een theoretisch kader gebaseerd op klasseverhoudingen. Dat marxistische critici een dergelijke theorie voorstellen ligt voor de hand. Minder voor de hand ligt de suggestie dat een dergelijke theorie al bestaat. Zo'n theorie zou immers zó ver uitgewerkt moeten zijn dat ontwikkelingen in het netwerk er door zouden kunnen worden voorspeld.

Te zeggen dat nader onderzoek gewenst is, is natuurlijk een cliché maar in dit geval niet minder waar. Wat dat voor onder-

zoek zou moeten zijn is minder makkelijk aan te geven. In de eerste plaats zou het al eerder genoemde historische onderzoek, en *Graven naar Macht* is weer het enige onderzoek waarbij dat al op kleine schaal is gedaan, verder inzicht kunnen geven in de ontwikkeling van het netwerk gecorreleerd met andere gegevens over de economie. Dit blijft echter onderzoek binnen het kader van de netwerkanalyse. Andere vormen van onderzoek zouden meer gericht moeten zijn op de eigenlijke aanwending van macht. Maar hierbij wreekt zich natuurlijk het gebrek aan macht bij de onderzoeker. Want hoe zou hij op grote schaal kunnen deelnemen aan vergaderingen van toporganen om te zien hoe daar binnen wordt gewerkt? Alleen door het geduldig verzamelen van kleine stukjes informatie die openbaar worden kan hij hierover enigzins een beeld krijgen.

In hun conclusies merken de schrijvers op dat binnen het Nederlandse politiek-economische systeem onvoldoende maatschappelijke controle bestaat op het door hen geanalyseerde machtscentrum van grote bedrijven en instellingen. Hoe dit veranderd moet worden valt volgens hen buiten het bestek van het boek. Een opmerking die sommigen zal geruststellen en anderen zal teleurstellen, maar wetenschappers hebben nu eenmaal niet zo veel macht.

NOTEN

1. John A. Sonquist & Thomas Koenig. "Interlocking directorates in the top U.S. corporations: A graph theory approach", in *The Insurgent Sociologist* Spring 1975.
2. S. Brouwer *De Amsterdamsche Bank, 1871-1946*. Amsterdam, 1946, p. 32-35.
3. H.M. Helmers *Financieel economische machtsstructuren: het Nederlandse bedrijfsleven, de jaren zestig*. Instituut voor Wetenschap der Politiek, 1973, p. 94.
4. Linton C. Freeman, Thomas J. Fararo, Warner Bloomberg, Jr. and Morris H. Sunshine "Locating leaders in local communities: a comparison of some alternative Approaches". *American Sociological Review*, vol. 128, 1963, p. 791-198.
5. Een samenvatting van deze discussie staat in *Discorsi, mededelingenblad*, FSW-A nummer 5, 1975.